

URDIS | We know
Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
3 FILOZOFI: BRUNO-SOCRATE-GALILEI/ Doru
Cosma – București: Paul Editions, 2020

ISBN: 978-606-8963-89-1

Redactare: *Mihaela Enache*

Nicoleta Petcu

Tehnoredactare: *Paul Editions*

Coperta: *Lucian Enache*

Paul Editions

Șos. Ștefan cel Mare nr. 15, Sector 2, București

www.pauleditions.ro

e-mail: pauleditions@gmail.com, office@pauleditions.ro,

vanzari@pauleditions.ro, nicoleta.petcu@pauleditions.ro,

mihaela.enache@pauleditions.ro

tel: 0730.660.427; 0731.884.583

Doru Cosma

3 FILOZOFI, în fața justiției

SOCRATE – BRUNO – GALILEI

Paul Editions

Moartea lui Socrate sau prețul fidelității față de sine

*„....Prefer, apărându-mă în acest chip, să mor, decât
să trăiesc în alt chip; căci atât la judecată cât și în luptă,
nici eu, nici un altul nu se cuvine să întreprindă chiar
orice ca să scape de moarte.”*

Platon *Apărarea lui Socrate*

După aproape douăzeci și patru de secole de când justiția ateniană i-a întins cupa cu otravă a unei condamnări la moarte infame, Socrate continuă să țină trează – și să tulbure – conștiința morală și reflexivă a lumii. Filozoful care n-a lăsat scris nici un singur rând a supraviețuit – prin gândurile împărtășite celor din jur, prin modul cum a trăit și, nu mai puțin, prin felul cum a știut să moară – multor autori de vaste tomuri filozofice risipiți în pulberea veacurilor. În istoria filozofiei vechilor greci ivirea lui este un moment de răscruce, din înaltul căruia pot fi deslușite mai bine marile etape ale acestei istorii. Nu este de aceea deloc de mirare că, situându-l în centrul sistemului solar al gândirii filozofice din antichitatea elenă, istoricii acestei gândiri vorbesc, pentru răstimpul dinaintea lui, de filozofii presocratici, iar pentru epoca de după el, de marii și micii socratici. Puțini filozofi s-au învrednicit de un asemenea privilegiu. Și mai puțini însă au prilejuit atâtea confruntări. Împrejurarea că și-a răspândit ideile doar prin viu grai, că ceea ce știm despre ele știm din spusele altora, a făcut ca învățătura socratică să fie tot atât de controversată astăzi ca și pe vremea sa, dacă nu chiar mai mult. Acestor controverse în jurul ideilor lui filozofice li s-au adăugat disputele asupra omului,

nu mai puțin derutant. Venerat de discipoli și hulit de detractori, Socrate a avut parte, încă din viață, de adeziuni entuziaste, ca și de statornice vrăjmășii.

Din primii ani de când s-a făcut cunoscut atenienilor prin originalitatea felului său de a fi și a gândi, o aură de legendă l-a însoțit necurmat, și strădania, de două ori milenară, a învățaților n-a izbutit încă să scoată din rama ficțiunii portretul real al acestui enigmatic înțelept. Deși mărturii contemporane de primă mână nu lipsesc – mărturisitorii numindu-se Aristofan, Platon, Xenofon –, pe măsură ce cântărim critic aceste atestări, liniile personajului istoric se estompează. Nu însă într-atât încât să spunem, parafrazându-i o butadă elebră, că *despre el știm sigur doar că nu știm nimic*. O aproximare a adevărului – despre om și gânditor – este posibilă tocmai în temeiul relatării celor ce i-au stat în preajmă. Dar înainte de a cerceta aceste „probe“, un scurt ocol pentru cunoașterea epocii în care a trăit ni se pare drumul cel mai drept către miezul faptelor și ideilor sale. Pentru că, asemenea tuturor spiritelor reprezentative ale umaității, Socrate a fost un om al timpului său înainte de a deveni un om al tuturor timpurilor.

În anii când Socrate își purta pașii – și interogațiile – pe străzile Atenei, falnica cetate grecească luneca încet, dar ireversibil pe povârnișul destinului său istoric. Supremația panelenică, dobândită cu mari jertfe în timpul războaielor medice, o pierduse. Conflictul peloponeziac, desfășurat pe întinderea ultimei treimi a secolului al V-lea e.n. cu rivala sa întru hegemonie, Sparta, o precipita spre dezastru, convulsiile interne pricinuite de înclăștarea dintre democrați și aristocrați agravau și mai mult urmările nefaste ale războaielor de cucerire duse dincolo de hotarele Atice. Și cu toate că democrația prinsese rădăcini adânci la Atena, mai cu seamă în epoca lui Pericle, forțele oligarhice izbutiseră în două rânduri, în timpul războiului pelopoeziac, să ajungă la cârma cetății. În privința mijloacelor pentru cucerirea puterii nici una dintre tabere nu-și făcea prea mult scrupule:

Și una și cealaltă pactizau cu dușmanul din afară pentru a-și asigura izbânda înăuntrul. Trădarea era în floare. Fapt și mai îngrijorător, democrația ateniană însăși începuse să dea semne de decădere. O democrație, dealtminteri, de privilegiați. Pentru că și atunci când junsesse la apogeu, în „secolul de aur“ al lui

Pericle, un număr de proximativ 20.000 de bărbați cu drepturi cetățenești depline hotăra soarta a peste 400.000 de oameni, printre care femei, sclavi și meteci (venetici cărora li se îngăduise să se stabilească la Atena). Democrația ateniană avea însă și unele merite de netăgăduit, printre care și acela de a fi o democrație directă. Puterea politică nu se exercita prin reprezentanți aleși, ca în democrațiile parlamentare moderne, ci nemijlocit de *demos*, de toți cetățenii, bogați ori săraci, întruniți în *eclesia* (adunarea poporului). Acest sistem de guvernare a fost cu puțință numai la Atena și în alte câteva cetăți grecești cu un număr relativ mic de cetățeni având drepturi politice depline.

În capitala Atice, în epoca evocată, adunarea poporului hotăra în toate problemele mai importante ale cetății: pace sau război, tratate internaționale, lucrări publice, dări, culte, osândirea sau absolvirea de pedeapsă a unui om politic de vază. Firește, numai o parte dintre cetățenii atenieni aveau în fapt posibilitatea – ori răgazul – să participe la ședințele adunării poporului, convocate dealtfel foarte des. Îndeosebi locuitorii zonelor rurale ale Atice se îndurau cu greu să-și părăsească ogoarele pentru a lua parte la viața publică. În principiu însă, toți bărbații cu drepturi cetățenești depline puteau să-și exprime părerea, fie luând cuvântul în adunare, fie doar votând rezoluțiile propuse. Lucrările pregătitoare ale *eclesiei* erau conduse de un sfat (*bulé*), format din 500 de membri, aleși anual prin tragere la sorți. Tot prin periodice trageri la sorți erau aleși judecătorii de la diferitele tribunale ateniene, ca și cei mai mulți dregători. Numai desemnarea celor zece strategii (generali) se făcea prin vot, căci conducerea războiului nu putea fi lăsată pe seama hazardului. Tragerea la sorți, ca modalitate de promovare în funcțiile politice sau administrative, dacă avea meritul de a oferi tuturor cetățenilor șanse egale de participare la viața publică, prezenta în schimb riscul, cât se poate de real, de a aduce orice nechemat la cârma statului. Decisiv era norocul, nu calitățile personale.

Pentru a asigura participarea efectivă a cetățenilor la activitatea numeroaselor organisme ale *polis*-ului, Pericle instituisese remunerarea celor chemați să îndeplinească funcții publice. O remunerare modestă, la început, menită să le asigure beneficiarilor doar traiul de fiecare zi câtă vreme se ocupau de

treburile obștei. Ulterior acordarea acestor subsidii devine un mijloc de a intra în grațiile mulțimii, motiv pentru care urmașii lui Pericle la conducerea cetății se întrec în a le spori.

Ecclesia ateniană, la care luau parte câteva mii de oameni, se întrunea sub cerul liber, pe colina Pnyx din apropierea Acropolei. Cu timpul asupra ei se înstăpânește o pleoră de politicieni lipsiți de scrupule, meșteri în lingușirea norodului. Locul bărbaților devotați intereselor obștești, asemenea unui Solon, Pisistrate, Clistene sau Pericle, îl iau demagogii, acești „proxeneți ai Demosului”, cum îi numește istoricul englez Finley. Bâlcii competiției pentru putere sfârșește prin a dezgusta pe însuși destinatarul acestui spectacol degradant. „Poporul s-a demoralizat – notează autorul *Statului atenian* –, deoarece se înghesuie să fie alese mai mult secăturile decât oamenii de ispravă”. Democrația degenerază în demagogie. Prototipul demagogului din epocă este zugrăvit magistral de Aristofan sub chipul lui Cleon, personajul principal din comedia *Cavalerii*. Dornic de înavuțire pe căi politice, acesta ajunge la cârma statului lingușind mulțimile. „Eu cunosc poporul – se laudă Cleon – știu cum să-l iau... și de aceea este jucăria mea”. Iată, de pildă, cum i se adresează pentru a-i câștiga bunăvoința: „Demos, te iubesc, sunt îndrăgostit de tine... Demos, trebuie să domnești într-o zi peste toți grecii, să fii judecător în Arcadia, cu cinci oboli pe zi... Trebuie să comanzi întregului pământ, încoronat cu trandafiri... Demos, nu te obosi, fă o baie, ghiftuiește-te, îndoapă-te, îmibuibă-te. Uite ostropel de iepure, și dulciuri... Uite, fără a avea nimic de făcut, un talger cu simbrii pentru a chefui”. Odată ajuns la putere Cleon își dă însă arama față: săvârșește abuzuri și silnicii, jafuri și înșelăciuni, nu se dă în lături de la nici o nelegiuire. „Pipăie pe magistrați, ca pe niște smochine, pentru a vedea care s-au copt sau sunt pe cale de a se coace. Este prăpastia, este Charybda jafurilor. Aleargă la primărie cu stomacul gol și iese de acolo cu burdihanul plin. Din înălțimea stâncilor Aticii, pândește tributul aliaților, așa cum un pescar pândește tonii. Devorează insulele, așa cum un câine linge o farfurie”. Mai mult, nu se sfiește să-și recunoască cinic fărădelegile: „mă fălesc cu furtișagurile mele... și jur strâmb când sunt prins asupra faptului”. Ochiul pătrunzător al lui Aristofan surprinde și altă meteahnă a atenienilor: mania judecăților. O meteahnă favorizată de sistemul

judiciar atic. La Atena judecătorii erau plătiți, ca să spunem așa, „la bucată”, numai dacă și întrucât judecau efectiv procese. De aici interesul lor de a avea o condică de litigii cât mai încărcată. Pornirea proceselor, fără deosebire de natura lor civilă sau penală, depindea însă exclusiv de inițiativa cetățenilor interesați. Un organ de stat cializat, care, asemenea procuraturii din zilele noastre, să aibă îndrituirea – și îndatorirea – de a deschide, în numele societății, acțiunea publică în majoritatea covârșitoare a cauzelor penale, nu exista. În cadrul unei asemenea organizări judiciare cei care asigurau „pâinea zilnică” judecătorilor se bucurau, firește, de recunoștința beneficiarilor. Iar „furnizorii” de procese nu lipseau, cei mai zeloși fiind demagogii de profesie. Dornici să intre în grațiile miilor de cetățeni chemați periodic să împartă dreptatea în schimbul câtorva oboli, ei se întreceau în a declanșa procese, fie personal, fie îndemnându-i pe alții să judece pentru te miri ce. Zelul procesiv al multor atenieni era sporit de dorința de a trage foloase bănești directe, pentru că în unele cauze reclamantul care triumfa în proces se alegea, drept recompensă, cu o parte din averea pârâtului înfrânt. În asemenea condiții nu este deloc de mirare că delațiunea, sub cele mai josnice ori năstrușnice pretexte, prolifera. Sicofanții, cum se numeau denunțătorii în Grecia antică, se înmulțiseră, în epoca evocată, precum ciupercile după ploaie, cangrenând instituțiile judiciare ateniene. Toate aceste fenomene pernicioase – servilismul oamenilor politici față de judecători, înmulțirea delațiunilor, atotputernicia magistraților – sunt denunțate necruțător de Aristofan în comedia *Viespile*. Filocleon, personajul care în piesă întruchiează pe judecătorul stăpânit de patima proceselor, își proclamă sus și tare atotputernicia: „puterea mea nu este oare tot atât de mare ca a oricărui rege?... Nu muncesc eu oare asemenea lui Zeus?” Și tot el se fălește cu aservirea demagogilor: „chiar Cleon, acest meșter clănțau, numai pe noi nu ne mișcă. Dimpotrivă, ne ține în brațe, ne alungă muștele... Iar Theoros ne unge încălțăminte cu ceară”. Comediograful știe prea bine – și o spune fără ocol – că până la urmă marii profitori ai complicității dintre judecători și oamenii politici sunt în realitate aceștia din urmă care se aleg cu partea leului din veniturile „imperului” atenian. „Ei storc cetățitorii dintr-o lovitură 50 de talanți”, în vreme ce „nu lasă de

ronțait judecătorului decât resturile veniturilor”. Diferența dintre uriașele venituri realizate de statul atenian și indemnizațiile anemice plătite magistraților intră, arată el, „în buzunarul aceluia care spune: nu voi trăda mulțimea chelălăitoare a ateniensilor, ci voi lupta pentru masa poporului, întotdeauna”. Aristofan este la fel de inspirat când ridiculizează pretextele invocate de sicofanți pentru a-i târî în judecată pe cetățenii nevinovați: „tirania, nu-i mai auzisem până acum numele o dată în 50 de ani! Acum este mai comună decât peștele sărat și numele ei circulă prin toată piața. Cutare cumpără scrumbii și refuză sardele, imediat negustorul de alături, care vinde sardele, se grăbește să spună: mi se pare mie că omul ăsta face provizii în vederea tiraniei. Cutare cere în plus un praz pentru a-și pregăti anchois-ul, și negustorul de verdețuri îi zice privindu-l chiorâș: aha!, aha! ceri praz! Țintești la tiranie?”

Aceste racile ale democrației ateniene au urmărit și pe tărâm etic. Criza politică se însoțește firesc și cu o criză morală. Până și cuvintele denumind însușiri morale se degradează semantic, își pierde înțelesul curent de până atunci. Fenomenul este înregistrat, printre alții, de Tucidide, martorul și naratorul tragediei grecești numită războiul peloponezic. După ce notează că războiul a devenit „un dascăl al violenței” și că „a potrivit pornirile mulțimii cu stările momentului”, el constată cu amărăciune despre oamenii timpului său: „au schimbat, după bunul lor plac, și sensul obișnuit al cuvintelor. Astfel, îndrăzneala nesăbuită a fost numită bărbăție iubită de prieteni iar ezitarea înțeleaptă, lașitate cuviincioasă; cumpătarea a fost numită vâl al lașității iar priceperea la toate, lipsă de stăruință; zelul nebunesc a fost numit bărbăție, iar încercarea de a întinde curse cu precauție a fost numită pretext binecuvântat pentru retragerea de la acțiune. Cel care era nemulțumit, a fost socotit demn de nezdrușcinată încredere iar cel care-l contrazicea era bănuț. Cel care întindea o cursă, dacă izbutea, era socotit inteligent iar cel care o plănuia era socotit și mai grozav. Dacă se hotăra cineva să n-aibă nevoie nici de una, nici de alta, era numit destrăbător al grupului și om înfricoșat de dușmani, într-un cuvânt, cel care o lua înaintea unuia care avea să săvârșească vreun rău era lăudat, ca și cel care îndemna la rău pe unul care nu se gândea la asta”. Cât privește moralitatea oamenilor politici, marele istoric al antichității grecești nu are cuvinte mai

blânde decât Aristofan: „cu vorba se îngrijeau de treburile publice și își atrăgeau răsplata ca pentru victorie. În realitate însă, luptând prin toate mijloacele ca să se înfrângă unii pe alții, au îndrăznit să săvârșească cele mai groaznice fapte și au recurs la pedepse din ce în ce mai mari, fără să țină seama de dreptate și de interesul cetății. Așa că ei se limitau la ceea ce le făcea mereu plăcere fiecăruia dintre ei și, dobândindu-și puterea, fie prin osândiri obținute cu un vot nedrept, fie prin forța armelor, se pregăteau să-și satisfacă pe dată ambiția. Așadar, nimeni nu prețuia buna-credință, ei erau mai dispuși să sculte pe aceia care, prin cuvinte ticluite, reușeau să pună la cale o prăvă care stârnea invidia”.

Aceste stări de lucruri din societatea ateniană au generat exigențe noi față de pregătirea oamenilor politici, orientând într-o direcție neprevăzută până și gândirea filozofică. Înmulțirea nesăbuită a proceselor, în care împriecinării trebuiau să se apere singuri (pentru că la Atena secolului al V-lea î.e.n. avocații, în înțelesul de astăzi al noțiunii, nu erau îngăduiți la bara justiției), dar mai ales rolul covârșitor dobândit în conducerea statului de adunarea poporului – și de arta cuvântului în această adunare – au sporit nemăsurat interesul pentru retorică și eristică, pentru meșteșugul vorbirii frumoase și pentru iscusința de a ieși învingător în disputele de idei. De aici nevoia acută de maeștri în arta succesului individual, la tribuna adunării poporului și în pretoriul justiției. O nevoie împlinită curând prin apariția unei pletore de dascăli întru retorică și dialectică, cu întinse cunoștințe în varii domenii, cunoscuți în epocă și în istoria filozofiei sub numele de sofști. Un nume cu o nuanță mai degrabă peiorativă, care le-a întunecat vreme de secole meritele, reale, pentru a le reține doar cusururile, greu de tăgăduit. La început erau numiți sofști toți învățații și înțelepții. Mai apoi însă, începând din secolul al V-lea î.e.n., acest nume a fost dat cu precădere profesorilor de elocință politică și judiciară, care îi pregăteau, contra plată, îndeosebi pe tinerii avuți, dornici să se afirme în viața publică. Platon, poate cel mai acerb adversar al sofștilor, ne dă nu mai puțin de șase înțelesuri ale termenului de sofist. Printre care acelea de „negustor care importă cunoștințe despre suflet” sau „care vinde astfel de cunoștințe un negustor de mărunțișuri”, „om care revinde propriile sale produse ale

LIBRIS | We know books

spiritului” ori „concurrent la întrecerile în arta de a vorbi”. Cine au fost sofistii și ce rol au jucat cu adevărat în evoluția filozofiei grecești nu vom ști, probabil, niciodată cu certitudine. Și aceasta pentru că din scrierile lor nu ni s-au păstrat decât fragmente iar acestea numai în interpretări ale adversarilor lor. O judecată apropiată de adevăr asupra sofisticii și asupra unor reprezentanți proeminenți ai ei se poate totuși rosti chiar și numai pe temeiul amintitelor fragmente. Dintre toți sofistii, doi s-au făcut remarcați prin originalitatea vederilor lor filozofice: Protagoras din Abdera și Gorgias din Leontinoi. Faima lor printre contemporani poate fi apreciată chiar și numai după faptul că, în cadrul campaniei sale antisofistice, Platon i-a consacrat fiecareia câte unul dintre așanumitele sale dialoguri socratice.

Protagoras, care și-a desfășurat activitatea de profesor de filozofie la Atena către mijlocul secolului V î.e.n., s-a bucurat de o mare celebritate în epocă. Legase prietenie cu Pericle și era primit cu deosebită considerație în casele atenienilor bogați. A fost, parese, cel dintâi dintre sofisti care a predat lecții publice cu plată. După Protagoras „omul este măsura tuturor lucrurilor, și a celor care există precum există, și a celor care nu există precum nu există”. O afirmație pe cât de celebră, pe atât de ambiguă, pentru a nu spune obscură. După unii exegeți sensul acestui aforism ar fi că rațiunea umană constituie principalul instrument de cunoaștere a lumii. După alții, mai aproape, se pare, în interpretarea lor, de adevărata concepție a gânditorului, maxima citată ar vrea să spună că unica sursă a cunoașterii o constituie simțurile omenești, diferite de la individ la individ. Drept urmare realitatea apare în chip divers diferiților oameni, încât despre aceleași lucruri oamenii pot avea păreri diferite și chiar contradictorii. Mai mult, același individ poate percepe în mod diferit același lucru, în raport cu starea, variabilă, a organelor sale senzoriale în diverse momente ale existenței lui. În sfârșit, cum înseși lucrurile lumii înconjurătoare se află în continuă devenire, simțurile nu pot furniza oamenilor, în decursul timpului, date identice despre acele lucruri. De aici Protagoras deducea că nu există adevăruri statornice și general valabile despre lume, că despre același lucru se pot face afirmații diametral opuse, la fel de adevărate din punctul de vedere al subiectului cunoscător și că, deci, constituirea științei, ca ansamblu coerent de adevăruri universale și permanente, este

cu neputință. În planul vieții publice reflexul acestor enunțuri teoretice era că în dezbaterile politice se poate susține – cu egală îndreptățire – orice punct de vedere, că ceea ce pentru unul este adevărat poate fi, pentru altul, fals, și invers. Și tot astfel, sub aspect etic, orice comportare este justificată în raport cu morala individuală a fiecăruia. Relativismul logic își afla corolarul în nihilismul moral. Din concepția sa despre adevăr Protagoras a tras și concluzia, cutezătoare pentru acea vreme, că nici despre zei nu se poate ști dacă există. Considerat ateu de cârmuirea cetății, el a fost judecat și osândit la moarte, scăpând de pedeapsa capitală doar prin fugă, iar cărțile i-au fost arse în piețele publice.

Gorgias din Leontinoi a împins scepticismul său sui-generis până la ultimele sale consecințe. El și-a sintetizat concepția în trei enunțuri: „mai întâi, nu există nimic; în al doilea rând, dacă ar exista ceva, ar fi necunoscut pentru oameni; în al treilea rând, dacă ar a fi cunoscut, nu ar fi comunicabil celorlalți oameni”. În alți termeni – și simplificând – nu există adevăr, totul este fals.

Istoria gândirii filozofice grecești înregistrează și alte nume de sofisti, printre care Prodicos din Cheos, Thrasyrnacos din Calcedon, Hippias din Elis, dar ideile lor ne sunt și mai puțin cunoscute decât acelea ale lui Protagoras sau Gorgias.

Veniți, cei mai mulți, din alte cetăți grecești – cu alte moravuri, cu alte instituții politice, cu alte credințe religioase și cu alte concepții filozofice – sofistii reprezintă, în majoritatea lor, un factor de disoluție în viața intelectuală, politică și morală a Atenei. Fascinați de însușirile miraculoase ale rațiunii, ei încep prin a-i proclama atotputernicia, dar sfârșesc prin a o discredita. Pentru sofisti inteligența umană poate demonstra orice despre același lucru – teza antiteza, adevărul ca și neadevrul. *Logos*-ul, în dublul său înțeles cuvânt și rațiune, oferă cheia succesului în orice domeniu – știință, filozofie, politică, justiție, viață cotidiană. Și de vreme ce rațiunea poate orice, omului însuși îi este îngăduit orice. De aici și până la abolirea oricărei reguli morale de conduită în viața publică și particulară în scopul asigurării reușitei personale nu mai era decât un pas, pe care sofistii nu au ezitat să-l facă. Închinători, uimiți, la început, ai rațiunii, ei se transformă, până la urmă, în detractori ai ei. Jonglând cu cuvintele și silogismele, sofistii se compromit pe ei înșiși și, ceea ce este mai grav, ajung să discrediteze rațiunea însăși. În dorința de a se îmbogăți peste noapte